ing accounts are of value, since as an ancient, Indian city, Patna ranks with Ayodhya and Oujein, for under king Asoka, it was once the metropolis of India.

The other extract, from the Mahabhrat, is the summary of the story of Valmiki's Ramayana, inserted in the Vanaparvan the story being told by the saint Lomasa at the request of Yudhishthira. This summary is exceedingly good it retains almost the whole of the pathos of Valmiki's tale, there are touches of real, genuine poetry in it that would not be unworthy of any Sanscrit poet. The language is easy, simple, faultless and chaste There are beautiful specimens of character-painting that would be creditable to a good dramatist. On the whole, the Mahabharata summary of the Ramayana would be excellent reading for our boys and girls who study Sanscrit Under the universal unsettlement which has now come over all our past institutions young India is losing its touch with the condition of its ancient days. If ever any book had a mighty influence in moulding national character, the Ramayana and the Mahabharata have certainly exercised such influence in the formation of the later Hindu character And yet our present scheme of education does not invariably inculcate an acquaintance with these two works To study Sanscrit and yet to know nothing of the Ramayana or the Mahabharata is as anomalous as it would be for a student of Greek to overlook Homer The rich moral suggestiveness of Rama's tale is so patent, that any good narrative of that tale would make an admirable moral class book It is for this reason that I have gladly given a place in the present compilation to the Mahabharata summary of the Ramayana, with such small

tions in the language as were called for, regard being had to the object for which the selection has been made. Should the compilation meet with an approval from those who in this country direct the study of Sanscrit, it is my intention to follow up this work with an English and a Bengali translation of it, and also with an explanatory glossary

RIPON COLLEGE,
14th Jan. 1888.
KRISHNAKAMAL BHATTACHARYYA.

PREFACE TO THE SESOND EDITION.

The alterations which have been introduced to this Edition are that certain passages from the Mitralava chapter of the Panchatantra with suitable modifications have been inserted in the Prose part and that a great number of verses have been omitted from the Mahabharata portion of the book.

RIPON COLLEGE,
7th February 1890
K. K. BHATTACHARYYA.

आरोहणी.

प्रथमोभागः ।

मित्रप्राप्तिः ।

चित्रग्रीवोपाख्यानम् ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तत्र नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् कोटै-राहृतकोटर (१) च्छायापाश्वासित (२) पथिकजन-समूहो न्यग्रोधपादपः (३)।

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति, तावज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटित-चरण ऊर्द्ध्वकेशो यमकिङ्कराकारो नरः सम्मुखो बभूव। अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत्। अय दुरात्मा अद्य मम आश्रयवटपादपसम्मुखोऽभ्येति तन्न ज्ञायते किम् अद्य वटवासिनां विहङ्गमा

---

(१) आहृत माकीर्णं कोटरं यत्र।
(२) आश्वासन मत्र क्लान्ति दूरीकरणम्।
(३) न्यग्रोधपादपो वटवृक्षः।

tions in the language as were called for, regard being had to the object for which the selection has been made. Should the compilation meet with an approval from those who in this country direct the study of Sanscrit, it is my intention to follow up this work with an English and a Bengali translation of it, and also with an explanatory glossary.

RIPON COLLEGE,
14th Jan 1888 } KRISHNAKAMAL BHATTACHARYYA.

PREFACE TO THE SESOND EDITION

The alterations which have been introduced to this edition are that certain passages from the Mitralabha chapter of the Panchatantra with suitable modifications have been inserted in the Prose part and that a great number of verses have been omitted from the *Mahavarata* portion of this book.

RIPON COLLEGE
7th January [illegible] } K. K. BHATTACHARYYA.

आरोहणी।

प्रथमोभागः।

मित्रप्राप्तिः।

चित्रग्रीवोपाख्यानम्।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तत्र नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् कीटैराहतकोटर (१) श्छायाश्वासित (२) पथिकजनसमूहो न्यग्रोधपादपः (३)।

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म। स कदाचित् प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति, तावज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्द्धकेशो यमकिङ्कराकारो नरः सम्मुखो बभूव। अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत्। यदयं दुरात्मा अद्य मम आश्रयवटपादपसम्मुखोऽभ्येति तन्न ज्ञायते किम् अद्य वटवासिनां विहङ्गमा

---

(१) आहतं व्याकीर्णं कोटरं यस्य।
(२) आश्वासनमत्र क्लान्ति दूरीकरणम्।
(३) न्यग्रोधपादपो वटवृक्षः।

ग्रीवोऽप्यात्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान् कपोतान् ऊचे। अहो! न भेतव्यम्। एतच्च,

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते (१)
स तेषां पारमभ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ १ ॥

तत्सर्वे वयं हेलया (२) उड्डीय सपाशजाला अस्य अदर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः, नो चेद्भयविक्लवाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ ततो मृत्युमवाप्स्यथ।

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादाय आकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत्। ततः ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनमपठत्

जालमादाय गच्छन्ति संहताः (३) पक्षिणोऽप्यमी।
यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ २ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नोऽनुसरति। अथ

(१) व्यसनेषु विपत्सु। न हीयते नविचलिता भवति। तेषां व्यसनानां पारं प्राप्नोति। अविचलितबुद्धिबलमाश्रित्य।
(२) हेलया अवलीलया।
(३) संहताः मिलिताः ऐकमत्येन कार्यं

अथ चित्रग्रीवो विलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच, भो भो मित्र हिरण्यक! सत्वरमागच्छ। महती मे व्यसनावस्था(१) वर्त्तते। तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विलदुर्गान्तर्गतः सन् प्रोवाच, भोः! को भवान्? किमर्थमायातः? कीदृक् ते व्यसनावस्था? तत् कथ्यतामिति। तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह, भोः! चित्रग्रीवोनाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत्। तत्सत्वरम् आगच्छ, गुरुतरं प्रयोजनमस्ति। तदाकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्त्वरमाणो निष्क्रान्तः। अथवा साध्विदमुच्यते।

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः।
गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम्॥१॥

आदित्यस्य प्रकाशश्च ताम्बूलं भारती कथा(२)।
इष्टा भार्या सुमित्रं च अपूर्वाणि(३) दिने दिने॥२॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशबद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह। भो मित्र! किमेतत्? स आह,

(१) व्यसनावस्था—विपद्दशा।
(२) महाभारतीयकथाख्यानम्।
(३) अहरहर्नवनवद्भुतवस्तूनि।

तथाच,

विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।
सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते ॥ ८ ॥

अपरं मम कदाचित् पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति । अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति । तन्नूनं मम नरकपात एव । उक्तञ्च,

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः ।
सुखी स्यान्नरकं याति परत्रेह च सीदति ॥ ९ ॥

तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भो ! वेद्मि अहं राजधर्मम् । परं मया तव परीक्षा कृता । तत्सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवानप्यनेन विधिना बहुकपोतपरिवारो भविष्यति, उक्तञ्च,

कारुण्यं संविभागश्च(१)यस्य भृत्येषु सर्वदा ।
सम्भवेत् स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ १० ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीवमाह । मित्र ! गम्यतामधुना स्वावसथं प्रति, भूयोऽपि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति तान्

---

(१) लब्धस्य धनस्य भृत्यैः सह विभज्य ग्रहणं नतु स्वस्य केवलस्यापि ग्रहणम् ।

कमप्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः। चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयमगमत्।

लघुपतनकोऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवस्य मोक्षमवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत्। अहो! बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गसामग्री(१) च। तदीदृगेव विधिर्विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः। अहं च न कस्यचित् विश्वसिमि चलप्रकृतिश्च। तथाप्येनं मित्रं करोमि। उक्तञ्च,

अपि सम्पूर्णतायुक्तैः कर्त्तव्याः सुहृदो बुधैः।
नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥११॥

एवं सम्प्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीववच्छब्देन हिरण्यकं समाहूतवान्। एहि एहि भो हिरण्यक एहि। तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत्। किमन्योऽपि कश्चित् कपोतो बन्धनावशिष्टस्तेन मां व्याहरति। आह च, भोः को भवान्। स ब्रूते अहं लघुपतनको नाम वायसः। तत् श्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यको ब्रूते, भोः द्रुतं गम्यतां अस्मात् स्थानात्,

(१) दुर्गसामग्री दुर्गसम्पत् सुप्रशस्ता दुर्गरचनाचातुर्यमित्यर्थः।

वायस आह, तव मार्गे गुरुकार्य्येण समागतः तत् किं न क्रियते मया सह दर्शनम्, हिरण्यक आह, न कोऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयोजनमिति। स आह, भोः! चित्रग्रीवस्य मया तव सकाशात् पाशमोचनं दृष्टम् तेन मम महती प्रीतिः सञ्जाता। तत् कदाचिदस्माकमपि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भवति। तत् क्रियतां मया सह मैत्री। हिरण्यक आह, अहो! त्वं भोक्ता, अहं ते भोज्यभूतः। तत् का त्वया सह मम मैत्री? तद्गम्यतां। मैत्री विरोधभावात् कथम् (१)। उक्तञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः (२) ॥१२॥

तथाच

यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः।
हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥१३॥

तद्गम्यतामिति। वायस आह, भो हिरण्यक! अयोऽहं तव दुर्गद्वारे उपविष्टः। यदि त्वं मैत्रीं न

---

(१) विरोधभावो वैरं स्वाभाविकम्। तस्मात् सौहृदं कथमुत्पद्येत।

(२) पुष्टो धनवान् विपुष्टो निर्धनः।

करोषि ततोऽहं प्राणमोचणं तवाग्रे करिष्यामि। किं बहुना प्रायोपवेशने मे मतिरिति। हिरण्यक आह, भो! त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि? उक्तञ्च,

वैरिणा नहि सन्दध्यात् सुश्लिष्टेनापि सन्धिना।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्॥१४॥

वायस आह, भो! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरम्? तत् किमनुचितं वदसि, हिरण्यक आह, द्विविधं वैरं भवति सहजं कृत्रिमञ्च। तत् सहजवैरी त्वमस्माकम्। उक्तञ्च,

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक् कृत्रिमैर्गुणैः।
प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम्॥१५॥

वायस आह, भो! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि। तत् कथ्यताम्। हिरण्यक आह, भो! कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम्। तत्तदर्होपकार करणाद्गच्छति। स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति। तद्यथा नकुलसर्पाणां, शष्पभुङ्नखायुधानां, जलवह्न्योः देवदैत्यानां, सारमेयमार्जाराणाम्, ईश्वर दरिद्राणां, सपत्नीनां, सिंहगजेन्द्राणां, श्रोत्रिय भ्रष्टक्रियाणां, मूर्खपण्डितानां, सज्जनदुर्जनानाम्।

वायस आह।

कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुताम्।
तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता॥१६॥

तथाच

दृढ मया सह सम्भाषणं मित्रधर्मादेव।
उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम्।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम्॥१७॥
मृद्घटवत् सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघटवत् दुर्भेदः शीघ्रसन्धेयः॥१८॥

तत् साधुरुक्तम् अपरं त्वां सदर्थाभिर्निर्भयं करिष्यामि। स आह, न मे अस्ति ते भयं मत्तः।

तथा, तौ लघुपतनकोऽपि निश्चलदृष्टिस्तत्रावस्थितः, यतो। बुद्धिमानलुब्धस्य भीतिविपदो। यदृशा एव तव शरीरोपरि मैत्रीप्रत्ययः। स आह, भो हिरण्यक।

सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः।
तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तत् शृणु॥१९॥

दुर्गस्थितमपि त्वया मया सह नित्यमालापो नानाविधः सर्वदा कर्तव्यो यदीदं न विरुद्धमिति। तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्, विद्याधरकोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यः, तदयुक्तमनेन मैत्र

णोपरि, तदन्यत्र यास्यामि। हिरण्यक आह, भद्र! किं निर्वेदः कारणम्? स आह, भद्र! श्रूयताम्। अत्र देशे महत्यानावृष्ट्या दुर्भिक्षं समुत्पन्नम्। दुर्भिक्षहेतुना लोको बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमात्रमपि न प्रयच्छति। अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितजनैर्विहगानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणीकृताः सन्ति। अहमप्यायुःशेषतया पाशेन बद्धो विमोचितोऽस्मि—एतन्निर्वेदः कारणम्। तेनाहं विदेशं चलित इति बाष्पमोक्षं करोमि। हिरण्यक आह, अथ भवान् क्व प्रस्थितः? स आह, अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः। तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत् कूर्मो मन्थरको नाम। स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति, तद्भक्षणेन अत्र सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन् सुखेन कालं नेष्यामि। नाहमत्र विहगानां पाशबन्धेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि। उक्तञ्च,

अनावृष्टिहते देशे सस्ये च प्रलयं गते।
धन्यास्तात! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम्॥

तपश्चरणार्थं गङ्गातटं निन्यिरे। अथ तेषां तत्र श्वशुरवेश्मनि वसताम् उपद्रुतं घोरतरं दुर्भिक्षं समजायत। तेन ते साध्वीर्भार्यास्तिस्रः परित्यज्य कामपि दिशं जग्मुः। न च ते नृशंसस्वभावतया किञ्चिदपि व्यचिन्तयन् यथा अस्मासु गतेषु एतासां का दशा भविष्यति इति। निष्ठुरप्रकृतयो हि प्रायेण स्वजनबन्धूनां शुभाशुभचिन्तां लेशतोऽपि न कुर्वन्ति। करुणा तेषां हृदयं नैव स्पृशति। तत्काले तासां मध्यमा सगर्भा आसीत्। तद्गर्भपरिपालनार्थं ताः पितृमित्रस्य यज्ञदत्तस्य भवनं विविशुः।

तत्र च नितान्तक्लेशभागिनीनामपि तासां निवसन्तीनां न कदाचिद्विचारविभ्रंशः समुदपादि। कुलस्त्रियो हि सतीत्वं न मुञ्चन्ति। कालेन सा तासां मध्यमा पुत्रमेकमसूत। सर्वासामपि तस्मिन्नपत्ये परमः स्नेहः समुत्पन्नः।

अत्रान्तरे गगनमार्गेण महेश्वरः पार्वतीसहितस्तया दिशा प्रयाति स्म। पार्वती बालकं विलोक्य सहसा जगाद। देव। पश्य एताः स्त्रियोऽपि योषित प्रियावञ्चिन् बहुक्लेशाः परमेण यत्नेनैनं वर्धय आसां मति दैवाय बालकः प्राप्तवयस्कः

ग्रासाच्छादनसंविधाता भविष्यतीति। तत्र तथा कुरु येनायं बालोऽपि एतामा जीविकामभ्यासेन समर्थः स्यात् इति। तथा निवेदितो देव्या स देवो वदद् सामवोचत्।

अपत्यानुग्रही मया एकान्
यतोऽसौ मभार्थोऽव्यतीते जन्मनि
पयत्। [illegible] भोगार्थं
एतद् [illegible] र्म

तपसः फलं नासीत्। न च तपसामसाध्यं किमपि नाम भुवि विद्यते।

अथ कदाचित् यज्ञदत्तो देवि पुत्रकमब्रवीत्। राजन्! दुर्भिक्षपीडिता स्ते पितृपितामहाः कामपि दिशं गताः। तेषामत्र प्रत्यानयनार्थं मया उपायः समुद्भावितः। मया विप्रेभ्यो वसूनि दीयन्ताम्। येन पितरस्ते निशम्य धनलोभाकृष्टाः प्रत्यागमिष्यन्ति। अयमेवोपायः पुरा ब्रह्मदत्ता-भिधेन राज्ञा कृत आसीत्। तत्कथाशेषं ते कथयामि।

वाराणस्यां पूर्वं ब्रह्मदत्ताभिधो नृप आसीत्। स कदाचित् निशि गगने विचरत् हंसयुगलमपश्यत्। हेममयी कान्तिः सा तयोः शरीरे लसति स्म। बहूनि राजहंसानां तौ पतित्वा गगने चरति स्म। तौ राजहंसौ गगनमध्ये विद्युद्विभावितौ विद्युत्पुञ्जाविव प्रतीयते स्म। तयोरेव दर्शनं प्रकृष्टतर लाभमभवत् निरीक्षे। प्रभृत्येव तु पुनस्तद्दर्शनादि तथा वल्लभौ लालसा सहसा तथाभौ उदितौ अपि राजभोगेषु वीतस्पृहः संहृत। क्रमेण दिवानिशं चिन्तयति हंसौ पुनरपि दृष्टौ

क्षुब्धाः सन्तः युवकं तं जिघांसवः कपटमाश्रित्य युवकमूचुः यथा गच्छामो वयं विन्ध्यवासिनीं द्रष्टुमिति। विन्ध्यवासिनी च चामुण्डा विन्ध्याचलैकदेशे अधिष्ठिता वर्त्तते तत्र च नानादिग्देशादागत्य बहवो लोका भक्तिपरीतास्तस्यै पूजां प्रयच्छन्ति। पूर्वं तु तैः युवकस्य प्राणवधोद्देशेन देवीगर्भगृहान्तरे वधकाः स्थापिता आसन्। युवकस्तैरभिहितः अनेकाकी देवीगृहं प्रविश्य तामर्चय, तथा कृते फलाधिक्यमिति। तद्विश्वासात् युवकोऽपि देवीगृहं प्रविशमानो हन्तुमुद्यतैः स्वघातुकपुरुषैः समन्तात् परिवृतः। तानयमपृच्छत् कस्माद् यूयं मां हन्तुमुद्यता इति। सुवर्णं दत्त्वा पितृभिस्ते प्रयुक्ताः स्म इति ते समब्रुवन्। अथ प्रत्युत्पन्नमतिः युवको देवीप्रकोपेन व्यामोहिता तानवोचत्। अहमेव वो धनं प्रयच्छामि निजमभयं रक्षाकरणं च। मां मुञ्चत। मा च व वधो भूत् यदहमेतद्वृत्तान्तस्य अधिकद्भेदं करिष्यामीति। अस्मिन्नेव क्षणेऽहं स्थानमेतत् परित्यज्य दूरं गच्छामीति। वधका अपि एवमस्तु इत्युक्त्वा तस्मात् धनं सर्वे गृहीत्वा यथास्थानं गताः। तत्पितरौ दे॰

स्माभिः पुत्रक इति ते संपाभिहितम्। ते पुत्रकपितरोऽपि प्रतिनिवृत्ताः पुत्रको मृतो राज्यमस्माकं दीयतामिति पुत्रकामात्यानूचुः। अमात्यैस्तु बुद्धिबलात् ज्ञातं यथा एते पुत्रकस्य द्रोहिण इति। तथा निश्चित्य च ते मन्त्रिणः तान् त्रीनपि गूढे समारोपयामासुः। ईदृश्येव गतिः कृतघ्नानां विधीयते विधात्रा।

अत्रान्तरे सत्यप्रतिज्ञः पुत्रकोऽपि वधकानां पुरः कृतां प्रतिज्ञां पालयन् विन्ध्यारण्यं प्रविष्टवान्। तत्र तस्य स्वजनमार्गे महान् निरागः समुत्पन्नः। विन्ध्यारण्ये भ्रमंश्चासौ बाहुयुद्धैकतत्परौ द्वौ पुरुषौ अपश्यत्। इह्यासौ तावपृच्छत् कौ युवामिति। तावूचतुः। मयासुरस्यात्मजावाम्। तदीयं धनं च पावाभ्यामुत्तराधिकारितया प्राप्तम्। इदं भाजनं गेपा यष्टि रेते च पादुके इत्येतस्माकं नः प्रियं च। अतः सर्वमेतद् ... इति विवदमानावावां मल्लः एवं निश्चित... यत् युध्यमानयोरावयोर्यो बली भवेत् स ... हरेदिति। तच्छ्रुत्वा पुत्रको हसन्नुक्त... । किंयदेतत् धनं यदर्थं युवां योधात्सर्वं

विवादाय मिथः प्राणवधार्थं प्रवर्तेते इति। स्तोकमेव नाहमस्य अर्थकलास्यैतस्य कृते न युज्यते महापातकं कर्तुमिति। तावूचतुः। अविदिततत्त्वतया भवानेवं ब्रवीति। तथाहि भाजनमेतद्दिव्यगुणविशिष्टं अचिन्त्यभावत एव यः कश्चिदाहारः पात्रेऽस्मिन्नुपनतो भवेत् पादुकायुग्मं च धारयिता खेचरत्वमवाप्यते यष्ट्या च यदेव किञ्चिद् भूतले लिख्यते, तत् तत्क्षणात् संपद्यते इति। श्रुत्वैतत् पुत्रकोऽब्रवीत्। तर्हि अलं युद्धेन अन्यान्यशरीरव्यापादनपातकेन। अयं युवयोः समयो वर्त्तताम्। तावपि युवां धावताम्। यो वेगेनेतरमतिक्रमिष्यति, स एव चित्रं समग्रं लप्स्यते इति।

अथ दानवपुत्रौ तदाकर्ण्य सम्यगुक्तमित्यभिधाय स्थलात् पुत्रकस्य अभिसन्धिमबुध्यमानौ तत्क्षणात् मिथः स्पर्धया धावितौ। तस्मिन्नेव अवसरे पुत्रकोऽपि ते पादुके अध्यास्य यष्टिं भाजनं च आत्मसात्कृत्य गगनमुदपतत्। तावपि मूर्खावसुरनन्दनौ शून्ये दृष्टिं प्रसारयन्तौ अहो दुरात्मना छलमावयोर्धनमिति फूत्कुर्वन्तौ धरातलपथेन तमनुजग्मतुः। कियत्कालानन्तरं च ...

रामोपाख्यानमिदं महाभारतान्तर्गतवनपर्व्वणि गृहीतम्। इदं च मार्कण्डेयेन मुनिना युधिष्ठिराय कथ्यते इति एवंच प्रभो राजन् इत्यादि सम्बोधन पदानि युधिष्ठिरसम्बोधनार्थानीति बोध्यम्।

मार्कण्डेय उवाच।

शृणु राजन् यथावृत्तमितिहासं पुरातनम्।
सभार्य्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत॥
अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत् स्वाध्यायवान् शुचिः॥
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्म्मार्थकोविदाः। (१)
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलाः।
रामस्य माता कौशल्या कैकेयी भरतस्य तु।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परन्तपौ॥
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो।
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्त्तितम्॥
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर।
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः।

---

(१) कोविदा विदन्ति। को धर्म्मः को वा अधर्म्मः इत्येतत् ते जानन्ति स्म। अर्थस्य अर्जनं व्ययो वा कथं भवति इत्येतदपि।

पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः।
तस्य वैश्रवणो नाम कश्चित् पुत्रोऽभवत् प्रभुः॥
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः।
तस्य कोपात् पिता राजन् ससर्जात्मानमात्मना॥
अर्द्धेऽस्य विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै(१)द्विजः।
प्रतिकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै।
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह। (२)
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च॥ (३)
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूवरम्।
राजधानीनिवेशञ्च(४)लङ्कां रक्षोगणान्विताम्॥
विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ प्रभुः।
यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च॥ (५)

इति प्रथम परिच्छेद।

---

(१) वैरनिर्यातनार्थम्, वैश्रवणस्य दमनार्थम्। वैश्रवणः कुवेरः।

(२) "ह", "च" पादपूरणे।

(३) अमरत्वमिति पाठान्तरम्।

(४) राजधान्याश्रयो निवेशः स्थानम्।

(५) प्राचीनप्रथानुसारेण राज्ञां मध्येऽपि कश्चिदेव राजाधिराजो भवति। कुबेरस्तु सर्वेषामपि धनवत्तया राजराज इति सामान्यं राज्ञां राजाऽभूदिति।

इध्वस्वसंमर्दयाय मदीव उपिन्नापव: ।
च यत्रे भवतौ निहा नवष् वाराखेतनः ॥१
तदा भविष्यकौतूहला विभावयन्नुवाच च ।
इदं समीक्ष्य पुनः पौर्णाज्यौति पुनः पुनः ।

विभीषण उवाच ।

दयापारनवापि मामर्षे मे मतिर्मपिम् ।
च वशिष्ठस्य भगवन् महाप्राज्ञं (२) दर्शयन्तु मे ॥

महर्षिरुवाच ।

महाहारयचयोनां ते बालभरामितकर्पच । (३)
मामर्षं धीमते बुद्धिमत्तमं ददामि ते ॥

आर्ष्टिषेण उवाच ।

स्वागतन्तु वरं लब्ध्वा रथयौवौ विवाक्यति ।
सहायोचयवयोमायाम (४) युधि जित्वा धनञ्जयम् ।
जित्वा च भगवान् लक्ष्मीमविमद्ध्यमानदनम् ।
तस्यैवचानुगतां च च विंपुष्टये, पदं ॥

---

(१) सोऽहम् वामभूतगुणि: ।
(२) उमौवदस्यान् महास्वमन्नावरापि मनसि मे अनुपलिहन्ताःनत्यर्थं ।
(३) युद्धे नित्यनानो यनुष्यो मतदेवानां कर्षे कीर इत्यर्थं ।
(४) कहायाः इति पश्चन्तो पदम् ।

तिम न पृष्ठत नमा आशाराक्रम्य (१) रावणः।
माय न वेद्यर्णां न माभिनन्दिष्यसि (२)॥
यस्तु त्वां मम भ्रन्ता नमे तेनद्रक्ष्यते ।
पामन्य गृह मानु धिप त्व न भविष्यसि (३)।
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् ।
अन्वग (४) च्छन्महाराज श्रिया परमया युतः॥
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान् यक्ष राक्षससेनयोः॥
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥
दशग्रीवश्च दैत्यानां देवानाञ्च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत् कामरूपी विहङ्गमः ॥ (५)
रावयामास(६) लोकान् यत् तस्माद्रावण उच्यते ।

---

(१) आक्रम्य बलात् इत्यर्थः ।
(२) वह्निष्यति यचार्ति । आर्षम् ।
(३) न भविष्यसि, अभावं गमिष्यसि, मरिष्यसि ।
अन्वगच्छत् इत्यत्र अनुस्मरन् इत्यस्य च द्वयोः कर्म्मपदं सतां मार्गम् ।
(५) विहायसा आकाशपथेन गन्तुं समर्थः
(६) रावयामास आर्त्तनादं का[illegible] ...न्,
[illegible]पीडिताः सर्व्वे आर्त्तनादं चक्रुः

हयग्रीवः कामरूपो देवानां भयमादधत् (१) ॥

इति द्वितीय परिच्छेदः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सर्व्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥

ऋषिरुवाच ।

योऽसौ कश्यपस्य पुत्रो हयग्रीवो महाबलः ।
यज्ञघ्नो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥
स बाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारै (२) र्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु (३) भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥

ब्रह्मोवाच ।

न च देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत् कार्य्यं मयैतस्तस्य निग्रहः (४) ॥

---

(१) आदधत् उत्पादयन् । धा-धातोः शतृ ।
(२) विप्रकारैः अत्याचारैः ॥
(३) त्रातु इत्यार्षम् । त्रायतामित्यर्थः ।
(४) तत्र तन्निमित्तं यत् कार्य्यं करणीयमासीत् तत् विहितं पूर्व्वमेव कृतम् । इतो मत्प्रकाशात् तस्य निग्रहो न भविष्यति ।

क्षमिणा नाम्ना ते पुत्रा [illegible] महौजसः ।
[illegible] सर्वधर्मज्ञ [illegible] पारगाः ॥
[illegible] [illegible] पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमासमभजत परां ॥
ज्येष्ठो रामस्तथैवासौ रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनन्दनः ॥
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्रकृतयश्च २) ते सर्वे मेनिरे स्वस्थसत्तमाः ॥
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्द्धजम् ॥
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं रणे ।
पारगं सर्वकर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
[illegible] जेतारमपराजितम् ॥

[illegible] षु धनुर्वेदेषु समस्तेषु नाना[illegible]
[illegible]दिषु ।
२) रामाय यौवराज्यदानस्य यौग[illegible]
ते मेनिरे ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

---

(१) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(२) [illegible]
(३) [illegible]
(४) [illegible]

तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् ।
मध्ये सुपीतं पत्त्राणां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥
रावणोऽप्यतिचक्राम पश्चाच्छतयोजनम् ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥
प्राकारवप्रसम्बाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां सप्रीतो राक्षसेश्वरः ॥
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान् भ्रातरं लक्ष्मणं तथा ॥
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥
मृगरूपधरेणाथ राक्षसा स्वापकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनेनैव चिन्तयन् पर्यतप्यत ॥
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तमुपागमत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥
तस्य तत् सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
वैदेही परमं वच ॥ (१)

---

(१) पश्यतम् प्रयुक्तमपं पथिमं चरमं । न क
गच्छेः तदा प्राप्यात्तद् त्वमर्यामितीव व्यपम
वचः ।

हाहाकारैर्दिशो दिशः पूरयन् महावनम् ।
[illegible] कम्मापुमानौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे विमला प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
संतापवनदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥
निषेव्य वारि पम्पायाः स्नापयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुस्तथा वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् ।
गिर्यग्रे वानरान् पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥
तेन सम्भाष्य पूर्वन्तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥
तद्वासो दर्शयामास तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणान्तु यत् सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत्(१) ।
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥

---

(१) व्यपासृजत् परित्यक्तवती ।

प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिण ॥
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः (१) ।
नास्य तं ममृषे वाली तारा प्रतिषिषेध तम् ॥
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न(२)त्वं निष्क्रान्तु मर्हसि ॥
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः (३) ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत् प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥

---

(१) ओघ जलसमूह ।
(२) आश्रयो रक्षिता । तस्मान्न प्राप्त एवागतं
(३) भ्रातृगन्धिको भ्रातृत्व सम्बन्धवान् ।
प्रतीत्य रिपुम् ।

भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्य्यार्थसिद्धये ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥
सर्वे एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलन्तव विनाशाय रामवीर्य्यबलाश्रयात् ॥
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्यर्णे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥
असकृत्त्वं मया पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो यास्यसि विख्याता का त्वरा मरणे पुनः ॥
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं सम्बोधयन्निव (१) ॥

सुग्रीवस्य वरामालां हनूमान् कण्ठ आसजत् ॥
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ।
कृतचिह्नन्तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाभुजः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं शरव्यीकृत्य वालिनम् ।
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव (१) तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ।
स भिन्नहृदयो वाग्मी वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिसमौजसम् ॥
हते वालिनि सुग्रीव किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ।
रामस्तु चतुरो मासान् पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान् सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः (२) ॥
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां राक्षससेविताम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्यासे तापसाश्रमसन्निभे ।

---

(१) यन्त्रस्य घरट्टयन्त्रस्य ।
(२) अभ्युपस्थि सेवितः । कर्मणि क्तः ।

रोदमानां तदा वैदेहीं समीपे रावणोऽब्रवीत् ।
ददर्श रोहिणीमेव शनैश्चर इव ग्रहः ॥
स तामासाद्य दुष्टात्मा राक्षसेश्वरपुङ्गवः ।
धर्माधर्मज्ञानहीनो धर्महीनं वचोऽब्रवीत् ॥
कीर्तिं पर्यायगीतावत् पति प्रेम प्रदर्शितम् ।
अधुना भव मे भार्या लङ्कायां राज्यमीश्वरी ॥
सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः ।
सन्ति मे दानवकन्याश्च दैत्यनागापि योषित. ॥
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः ख्याताद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेन्द्रस्य तथैव भवने मम ॥
जीवता दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव वैदेही यथा मन्दोदरी तथा ॥
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभाननम् ।
तृणमन्तरितं कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥
असह्यं दत्तो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादपूर्णमनसा मया श्रुतमभाग्यया ॥
अत प्रार्थये त्वां शिरसा मानसं त्रि
साधित परिहीयाह नित्यं

न चाहं सदृशी भार्या मानुषी कृपणा तव ॥
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥
भ्रातरं धार्मिकं शान्तं महेश्वरसखं प्रभुम् ॥
धनेश्वरं व्यपदिशन् कथं त्विह न लज्जसे ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत् सीता पुरतस्तस्य दुर्मतेः ॥
शिरोधरांश्च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ॥
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
यद्दी ते मूढ़ता सीते यस्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहार भूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसकुलेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥
…भिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
। त्रिजटया तत्रैवाश्वसत्तदा ॥

प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुदन् राघवसत्तमः ॥
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
सुखभोगरतं मूढं कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥
यतो मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥
यदि तावत्समुद्युक्तः सीते मित्रशुद्धि रतः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥
यद्यपि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गव ।
तथाद्यावैव मातुलस्य त्वरावान् भव मा चिरम् ॥
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्राता गुरुप्रियहिते रतः ।
ययौ गृहीत्वा रुचिरं समार्गणगुणं धनुः ॥
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रतिवेशान्निवारितः ।
सुग्रीव इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्यतो हरिः ॥
तं सहारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया (१) ॥
तदब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्र सर्वं सचिविण श्रुत्वा प्रभुः ॥

(१) तदर्हया तस्य सत्कारस्य
प्रतिजग्राह ।

प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवस्यापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः (१) ।
नास्य तं ममृषे वाली तारा प्रतिषिषेध तम् ॥
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान् प्राप्तो न(२)त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि ॥
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान् प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः (३) ॥
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत् प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः

(१) ओघः जलसमूहः ।
(२) आश्रयो रक्षिता । सहायं प्राप्य भवता ।
(३) भ्रातृगन्धिको भ्रातृत्वसम्बन्धमात्र-
धारीत्यर्थः ।

इच्छामि सर्वं मेऽनैतत् श्रोतुं प्रयगमत्तमा
तमाह सर्वं मेऽत्रैनद्वचो व्यमनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽव्ययम्
शोकानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिर
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापु
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भविता तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः
सागरक्रमणे मन्त्रं कृतवन्तः परन्तप ।
नाध्यवास्यद्(१)यदा कश्चित् सागरस्य वि
तदा तत्कार्य्यसिद्ध्यर्थं प्रविष्टोऽहं महार्णव
शतयोजनविस्तीर्णां निहत्य जलराक्षसीम
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती
उपवासतपःशीला भर्त्तृदर्शनलालसा ।
.। मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी
तैस्तामहं सीता विनिश्चित्य पृथग्वि

द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥
ततो दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥
तथान्ये व्याहरन्ति स्म वानरा बहुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्नि तु तत्कृत्यकारकम् (१) ॥
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
इति रामस्तु तान् सर्वान् सान्त्वयन् प्रत्यभाषत ॥
शतयोजनविस्तारं न शक्ता सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी(२)मतिः ।
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।

---

(१) कृतस्यास्य कार्यस्य पर्यवसानरूपफलस्य स-
सागरोत्तरणरूपकार्यस्य कारकं सम्पादकम् । कति-
पयैर्लङ्घितेऽपि सागरे सर्वप्राणिपारणं तु न त-
त्सम्भावितमित्यर्थः ।

(२) नैष्ठिकी मतिः निष्ठाकार्ये
तदुपयोगिनी मतिर्बुद्धिः । भवद्भिर्यत्
तेन कार्यसिद्धिसम्भावना नास्तीत्यर्थः ।

सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्त्ता श्रीमान् यादोगणैर्वृतः ॥
कौशल्यानन्द(१)नित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
दर्शयित्वाथ रत्नानामाकरैः सगरो वृतः ॥
ब्रूहि किन्ते करोम्यद्य साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
ऐक्ष्वाको(२)ऽस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥
याचमानस्य चेन्मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः (३)॥
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥
नेच्छामि प्रतिघातन्ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्त्तव्यमाचर ॥

---

(१) कौशल्यामानन्दयति वक्रोक्तिः ।

(२) सगरपुत्रैः खननद्वारा परिवर्धितत्वात् सागर इक्ष्वाकुवंशजज्ञातिसम्बन्धी ।

(३) दिव्यास्त्राणि मन्त्रस्वरूपाणि । तैः प्रतिमन्त्रिताः समन्त्रकीकृताः शराः ।

ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
पयोधिं सेतुना तेन वानरानुदतारयत् ॥
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन स्वयं तीर्णो मुख्यैर्मन्त्रिभिरन्वितः ॥
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥
अथैनान् राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः सन्तोष्य सर्वशः ॥
गतेषु तेषु सर्वेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनराविशत् ॥
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन् वनम् ॥
किष्किन्धान्तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स पुरं प्रति ॥
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रास्थापयत्तदा ॥
लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥

SANSKRITA-PATHA

PART I

BY

HARISCHANDRA KAVIRATNA
[illegible]

SEVENTEENTH EDITION

[illegible]

संस्कृत-पाठः

प्रथमः भागः

[illegible]

[illegible]

श्रीहरिश्चन्द्र कविरत्नेन प्रणीतं ।

परिवर्धितं परिवर्तितं सप्तदशं संस्करणम् ।

CALCUTTA
THE GIRISA VIDYARATNA PRESS
24, GIRISA VIDYARATNA'S LANE.
1900.

अकार-योगः ।

पर्व वरः गणः शमः रमः
रथः जलः घटः नयः गजः

अचलः कमलं बदरं शरणं
अदयः चरणः भवनं मदनः

अममयः करतलं अपहार्यं

आकार-योगः ।

आपः जालं पापं नामः
नागः नाम भागः हारः

दया तारा भाषा राजा
लता धारा माला मात्रा

बालकः आकाशं उपायः
आसनं आषाढ़ः समानः

जागरणं अवमानना

इकार-योगः ।

दिने दधि मणिः रविः तिथिः
हिमे पतिः यतिः हरिः निधिः

किरणः कठिनः तिमिरे अदितिः
नियमः मलिनः निविड़ः अतिथिः

अतिशयः विनिमयः परिचितः
अभिनवः दिनमणिः हिमगिरिः

ईकार योगः ।

कीटः जीवः वीजं गीतं नदी
शीतं दीनः लीनः हीनः मही

जीवनं अलीकः जननी पदवी
शीतलः गभीरः रमणी शफरी

जगदीशः जलमयी महेश्वरी
भगीरथः भगवती कनीयसी

[illegible] ।

([illegible])

क्क	क्त	क्थ	[illegible]	[illegible]	ङ्क	ङ्ख	ङ्ग	ङ्घ
kk	kt	kth	gt	gdh	ṅk	ṅkh	ṅg	ṅgh
च्छ	[illegible]	ज्ज	ज्ञ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
chchh	chñ	jj	jñ	ṭh	ṭṭh	ḍg	ḍgh	[illegible]
ण्ट	ण्ठ	ण्ड	ण्ढ	त्त	त्थ	द्ग	द्घ	द्द
ṇṭ	ṇṭh	ṇḍ	ṇḍh	tt	tth	dg	dgh	dd
द्ध	द्भ	न्त	न्थ	न्द	न्ध	प्त	प्स	[illegible]
ddh	dbh	nt	nth	nd	ndh	pt	ps	[illegible]
ब्द	ब्ध	म्प	म्फ	म्ब	म्भ	[illegible]	ल्ग	[illegible]
bd	bdh	mp	mph	[illegible]	[illegible]	[illegible]	lg	[illegible]
श्च	श्छ	ष्क	ष्ट	ष्ठ	ष्प	ष्फ	स्क	[illegible]
śch	śchh	shk	shṭ	shṭh			[illegible]	[illegible]

स्त	स्थ	स्प	स्फ
st	sth	[illegible]	

कुक्कुरः	शक्तिः	लग्नं	[illegible]
दुग्धं	कलहः	खड्ग	[illegible]
जङ्घा	पुच्छं	याच्ञा	कज्जल
आज्ञा	सञ्चयः	[illegible]	अञ्जलि

झञ्झा	षण्डः	कण्टकं	कण्ठः
दण्डः	ढुण्ढिः	उत्तरं	उत्थानं
मुद्गरः	उद्घातः	उद्देशः	बुद्धिः
उद्भवः	दन्तः	पन्थाः	आनन्दः
गन्धः	ग्रन्थिः	जुगुप्सा	धर्म्मं
शब्दः	लुब्धः	कम्पः	लम्फः
विघ्नं	आरम्भः	वल्कलं	फाल्गुनः
कश्यः	निश्चयः	शिरश्छेदः	शुष्कः
कष्टं	काष्ठं	पुष्पं	निष्फलः
तस्करः	स्खलनं	स्पृशः	स्थानं
परस्परः	आस्फालनं		

([illegible])

क्ष्य	त्म्य	न्ध्य	न्न्य	स्थ्य	क्त्र	च्छ्र	त्त्र
kshy	tmy	ndhy	nny	sthy	ktr	chchhr	ttr
न्त्र	न्द्र	न्ध्र	म्प्र	म्भ्र	ष्क्र	ष्ट्र	ष्प्र
ntr	ndr	ndhr	mpr	mbhr	shkr	shtr	shpr
स्क्र	स्त्र	र्च्च	र्च्छ	र्ज्ज	र्त्त	र्त्थ	र्द्द
skr	str	rchch	rchchh	rjj	rtt	rtth	rdd

र्द्ध	र्म्म	र्य्य	र्व्व	र्द्व	त्स्न	त्स्य
rddh	rmm	ryy	rvv	rdv	tsn	tsy
ज्व	त्त्व	न्त्व	न्द्र	क्ष्व	क्ष्म	ङ्क्ष
jv	ttv	ntv	ndr	kshv	kshm	ṅksh

साध्व्यं	माहात्म्यं	सन्ध्या	सख्यासौ
स्वास्थ्यं	यक्ष्मं	काच्छ्यं	पुत्र:
मन्त्र:	इन्द्रियं	रन्ध्रं	सम्प्रति
सम्भ्रम:	निष्क्रान्त:	राष्ट्रं	दुष्प्रवृत्ति:
तिरस्क्रिया	वस्त्रं	चर्या	मूर्च्छा
गर्ज्जनं	मूर्त्ति:	प्रार्थना	कर्द्दम:
धर्म्म:	कर्म्म	पार्थ्य:	गर्व्व:
पार्श्व:	छात्र:	मत्स्य:	गर्द्ध:
उज्ज्वल:	तत्त्वं	सान्त्वना	हर्त्तं
इक्ष्वाकु:	लक्ष्मण:	आकाङ्क्षा	प्रागल्भ्यं

न्त्र्य	र्त्त्य	र्द्ध्व	र्द्द्य	र्म्म्य
ntry	rtty	rddhv	rddy	rmmy

मर्त्त्य: ऊर्द्ध्व: सौहार्द्द्यं हर्म्म्यं
